

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

НАЗВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ АХРОМАТИЧНИХ КОЛЬОРІВ У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Іншаков А. Є. Назви на позначення ахроматичних кольорів у праслов'янській мові.

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядаються найменування ахроматичних кольорів у праслов'янській мові. За даними джерел зафіксовані кольоролексеми білий, чорний, сірий та їхні похідні.

Ключові слова: кольороназва, лексеми білий, чорний, сірий, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Наименования для обозначения ахроматических цветов в праславянском языке.

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматриваются наименования ахроматических цветов в праславянском языке. За данными источников зафиксированы цветоименования белый, черный, серый и их производные.

Ключевые слова: цветоименование, лексемы белый, черный, серый, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Ye. Names to describe achromatic colors in Proto-Slavic language.

Research the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without elucidation of Certain semantic groups of vocabulary, including koloratyviv. In the article the name achromatic colors in Proto-Slavic language. According to sources recorded koloroleksemy white, black, gray, and their derivatives.

Proto-Slavic language, vyokremyvshys of Indo-European, inherited the basic color term. Fore-slavic formed on the basis of token Indo-European roots by using the word-building tools inherited from Indo-European languages and Emerging in Proto-Slavic language. Early examples of character, spreading in the Slavic languages suggest prescription derived from the base *běľь. The word white in the semantic evolution changes the value to etymological derivative (metaphorical), based on his creation is the effect of visual perception (sema "Lights"). In the Common era adjective meant the color name for such a value is used in all modern Slavic languages. Conventionally, the ego can be considered Pervin (despite metaforichnist ego origin), the chronological framework of the study the initial stages of World Health Report Common (or Slavonic) period. With roots in antiquity protein complex fixed low prikrmetnikiv Slavonic type. Derivative imenniki existed, verb, adjective of color from black, matching complex derivatives. From the root *si-/ *sei- convulsive formation later shryi adjective, verb like shine "blyskuchiyy shining". Of Slavonic form came koloronomen gray. Color term in Old Church Slavonic monuments

reflect later Slavonic period. Analyzed a number of sources confirm the names of koloronomeniv derivatives, complex derivatives.

Key words: color term, token white, black, gray, koloratyv derived words, abstract tokens.

Українська історична лексикологія починає становлення з 50-х рр. XX ст. Цьому сприяє історико-словникова база, що невпинно зростає, видання писемних пам'яток. Загальний огляд історії основних груп лексики подано в академічній праці «Історія української мови. Лексика і фразеологія» (К., 1983), у статтях Л. Булаховського, Д. Гринчишина, А. Критенка, О. Купчинського, Г. Півторака, В. Русанівського, І. Чепіги та ін. Питання історії становлення та розвитку окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови постійно привертають увагу мовознавців: роботи С. Бібли, Г. Войтів, О. Зеленської, Г. Миронової, І. Сокола, П. Чучки, С. Яценка та ін. Останні кілька десятиліть увага вітчизняної та зарубіжної лінгвістики сконцентрована на вивченні окремих семантичних груп словникового складу мови. Повне дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих тематичних груп лексики.

У мовознавстві при вивченні лексем на позначення кольору виокремлюють основні напрями: функціональний, лексико-семантичний та тісно пов'язаний із ним когнітивний, граматичний, порівняльний та історичний, актуалізований у роботах О. Іссерлін, Н. Бахліної, Ю. Норманської, І. Садикової, М. Чікало, В. Горобця, Л. Ткач, Р. Алімпієвої. Ці автори досліджують історію кольороназв, процес формування окремих груп та їх склад у різні періоди розвитку мови, визначають співвіднесеність кожного найменування кольору з предметом-еталоном. Такі знання необхідні, бо на них ґрунтуються сучасні теорії вивчення кольороназв.

В історико-етимологічному аспекті вивчали слов'янські лексеми на позначення кольору Г. Герне, А. Заремба, П. Хілл. Семантичне поле російських кольороназв досліджували В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик. У 60-х роках з історії кольороназв були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук Л. Грановської, М. Суровцевої. В україністиці однією із перших ґрунтовних спроб системного діяхронного аналізу групи назв кольорів писемної української мови XIV–XVIII ст. є дисертація М. Чікало. Джерельною

базою цієї роботи стали три лексичні картотеки відповідного періоду, які зберігаються в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича АН України.

Праці, присвячені кольороназвам, мають здебільшого фрагментарний характер, оскільки аналіз функціонування кольоролексики переважно подано в синхронному аспекті. Однак діахронічне дослідження кольороназв, зокрема праслов'янського періоду, є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Це й зумовило вибір теми статті та її актуальність.

Праслов'янські назви якостей, успадковані з індоєвропейської, є позначеннями небагатьох кольорів: прасл. *rudъ* «червоний, темно-червоний»; прасл. *žltъ* «жовтий»; прасл. **rъlvъ* «половий»; прасл. *čъrnъ* «чорний» [72, с. 24–25].

Праслов'янські лексеми утворені на основі праіндоєвропейських коренів за допомогою словотворчих засобів, успадкованих із праіндоєвропейської мови та нововиниклих у праслов'янській мові, напр.: **прасл. *bělъ(jь)*** «білий» – *bělavъ(jь)* «білуватий», *bělěti(se)* «біліти», *bělica* «тварина або рослина, плід, річ білого кольору», *bělidlo* «місце біління тканини, білило», *běli(z)na* «білизна», *bělobokъ(jь)* «білобокий», **bělobordъ(jь)* «білобородий» та ін., *bělostъ* «білизна, білість», *bělъkъ* «білок», *bělъmo* «більмо» та багато ін. [72, с. 26].

Ранній характер наведених номенів, поширення у слов'янських мовах (польській, чеській, словацькій, сербо-хорватській, українській, російській, білоруській) свідчать про давність похідних від основи **bělъ*, зокрема іменників – дериват із суфіксом *-ica*: **bělica* у слов'янських мовах на позначення «вівця, риба, слива, біла рослина, тварина білої масті, пшениця, яблуня, сорт ґрунту, картоплі, черешні, яблук, вишивки, яйце, білила, жінка з білою шкірою, біла глина», **староукраїнське *бѣлиця*** «білка, шкура білки» (Тимч I 170), «крейдянний ґрунт» (Гр I 65), «білка» (О I 80); іменне похідне **bělidlo* від основи дієслова **běliti* із суфіксом *-(i)dlo* – д.-р. **бѣлило**, **староукраїнське *бѣлило*** «косметичні білила» (Тимч I 170), **укр. *білило*** «біла фарба, все, чим можна білити, убіляти» (Гр I 65); похідний іменник із суфіксом *-ikъ* – **bělíkъ* пор. **укр. *білик*** «сталевий дворучний

різець для очистки шкір», «самець білки» (Гр I 65); дериват із суфіксом *-ina* – **bēlina* позначав абстрактну якість («білизна»), що послужило основою для семантичних реалізацій в окремих слов'янських мовах – «білий жир», «біле полотно», «білий шар деревини», «біле м'ясо», «біле тіло», «сивина», «сорт винограду», «білила», «біла пляма», «більмо» та ін., зокрема, див. *укр. білина* «білизна».

Функціонально близьке до слова **bēlina* похідне із суфіксом *-izna-* **bēlizna* з еволюцією семантики від загального значення «білий колір» до конкретних значень у різних слов'янських мовах, зокрема староукраїнське збірне *бѣлизна* «назва мілкої риби різного роду» (Тимч I 170), *укр. білизна* (Гр I 64). Сполучення *-os-tъ* із суфіксів *-es-* (*-os*) і *-tъ* отримало в слов'янських мовах широке поширення: воно дає абстрактні назви, похідні від прикметників: *бѣлостъ* від *бѣлъ* [133, с. 296]. Протягом історії слов'янських мов розвинулися утворення, походження яких не зовсім ясне: для позначення осіб, живих істот уживаються утворення на *-asъ* або на **-ašъ*, напр., від *бѣлъ* – *n. bialas (bielas)* або *серб. бѣлаш (bĕlāsh)* [там само, с. 299].

Автори ЕССЯ до праслов'янського фонду відносять дериват із суфіксом *-ostъ* – **bēlostъ*, *ст.-сл. бѣлостъ* «білизна, чистота», *д.-р. бѣлостъ* (Ср I 218), *укр. білість* (Гр I 65) «білизна»; очевидно, старе похідне із суфіксом *-ošъ* – **bēlošъ*: *-ošъ* < *-oχjo-* < *-osjo-*, що дозволяє припустити давнє йотоване похідне від флексивного **bēlos* (пор. *укр. похідне білошка* «порода круглих білих слив», «жартівливо: кава з молоком» (Гр. I 67); похідне із суфіксом *-ota* – **bēlota* (*д.-р. бѣлота* (Ср I 218); похідне із суфіксом *-og-* – **bēloga* / **bēlogъ* (*укр. білуга* (Гр I 67) «білуга»); похідне із суфіксом *-uxa* – **bēluxa* (*укр. білуха* (Гр I 67) «білолиця, біла як сніг жінка, блондинка»); похідне із суфіксом *-ъка* – **bēlъka* *д.-р. бѣлка* (Ср I 218), староукраїнське *бѣлка* (Тимч I 170) «білка, шкірка білки», *укр. білка* (Гр I 65) «білка», «рослина» (припущення щодо походження етимології слова див. ЕССЯ II 82); похідне із суфіксом *-ъкъ* – **bēlъкъ*, *д.-р. бѣлотъкъ* (Ср I 218) «білок», староукраїнське *бѣлокъ* (Тимч I 171) «білок (у яйці)», «біла частина лимонної шкірки», *укр. білок* (Гр. I 66) «білок очей», «білок яєчний». Форми на *-t-* на кшталт *белтък*, *бѣлотъкъ* – реконструйовані з праформи **bēlъкъ*, їхня фонетична риса вторинна під впливом **žylтъкъ* «яєчний жовток» (ЕССЯ II 83).

Від прикметника **bělъ* утворений зі збірною функцією іменник із суфіксом *-j-* – **bělъ*. У різних слов'янських мовах він має значення «ковдра, більмо, білила, мука, білок, жир, білизна, риба, щось біле», *д.-р. бѣль* (Ср I 219) «біле поле, основний колір тканини», *бѣль* (там само) «білило», староукраїнське *бѣль* (ЛЗ 95) «біла тканина», *бѣль* (Тимч I 172) «білі нитки», *укр. біль* (Гр I 67) «білі нитки для шиття», «частина дерева, що йде безпосередньо за корою», «білизна», «сало»; іменник **bělъje* – збірне похідне із суфіксом *-je* (див. *укр. білля* (Гр I 65) «білила»); іменник **bělъto* – похідне із суфіксом *-ъto* від прикметника **bělъ* (або, можливо, від дієслова **běliti*) через рідкісність і давню непродуктивність, безумовно, праслов'янське утворення (припущення щодо етимології деривата див. ЕССЯ II 86) староукраїнське *бѣльмо* (Тимч I 170) «більмо», *билмо* (там само 89), *укр. більмо* (Гр I 67).

Похідне дієслово з основою на *-ě-ti* – **bělěti(se)* див. *д.-р. бѣлѣтисѧ* (Ср I 220), староукраїнське *бѣлѣти* «ставати білим» (Тимч I 172), *укр. біліти*; **běliti* – похідне дієслово із суфіксом *-iti*, *ст.-сл. бѣлити* «білити», *д.-р. бѣлити* (Ср I 217), староукраїнське *бѣлити* «білити» (Тимч I 170), *укр. білити* «білити, зафарбовувати в білий колір», «білити полотно (на сонці)», «убіляти (вмивати)» (Гр I 65).

Серед похідних дериватів праслов'янського лексичного фонду були наявні прикметники із суфіксом *-as* – **bēlas-* (пор. *укр. біластий* із вторинним нарощенням суфікса *-t-*). Див.: *ч. bělasý* «світлий, голубий», *п. bialasy* «біластий», *укр. іменник білас* «рослина» (Гр. I 64); прикметник *біластий* «білуватий, який біліє» (Гр I 68); **bēlavъ(jь)* із суфіксом *-av-*, пор. *укр. діал. белавий, білавий* «голубий», *укр. діал. білавий* «блондин» (Гр I 61), білявий; **bělъ(jь) ст.-сл. бѣль* «білий», *д.-р. бѣла* «білка», «мілка монета» (Ср I 217), староукраїнське *бѣлый* (Тимч I 172) «білий», «чистий», «сивий»; *билий* (Тимч I 90), *укр. білий* (Гр I 64) «білий», «чистий». Праслов'янське **bělъ* близьке до реконструйованого кельтського **belos* «світлий, блискучий». Етимологи зближують слов'янське **bělъ* з давньоіндійським *bhālam* «блиск». Стара етимологія слов'янського слова мотивується, на думку авторів ЕССЯ, дифтонгічною природою *ě*: *bělъ < *bh'ālios* (див. гіпотези (ЕССЯ II 81).

ЕССЯ фіксує цілу низку складних прикметників праслов'янського типу. Очевидна давність таких ад'єктивно-

субстантивних складних слів: **bělobokъ(jь)* утворене з **běľ* і **bokъ* (див. *білобокий* (Гр I 65) «із білими боками»); **bělobordъ(jь)* – з **běľ* і основи імені **borda* (див. *білобородий* (Гр I 65) «із білою бородою, білобородий»); **bělobrvъjь* – з **běľ* і ад'єктивно вжитої іменної основи – **brvъ* (див. *білобровий* (Гр I 65) «із русими бровами, білобровий»); **bělogolvъ(jь)* походить із **běľ* та основи імені **golva* (див. *білоголовий* «з русою або сивою головою»); **bělogrivъ(jь)* – з **běľ* і ад'єктивно вживаної іменної основи **-grivъ* (див. *укр. білогривий* (Гр I 66) «з білою, світлою гривою»); **běloxvostъ(jь)* – з **běľ* і **xvostъ* (*укр. білохвостий* (Гр I 67) «з білим хвостом»); **bělokleň* утворене з іменного складання **běľ* і **klenъ* (*укр. діал. біоклень*); **bělokridľъ(jь)* – з **běľ* і ад'єктивно вживаної іменної основи **kridľъ* (*укр. білокрилий* (Гр I 66) «з білими крилами»); **bělolіcъjь* – з основ **běľ* та **lіkъ*, **lice* (*укр. білолиций* (Гр I 66) «з білим лицем, білолиций»); **bělonogъ(jь)* походить від **běľ* та основи імені **noga* (*укр. білоногий* (Гр I 66) «білоногий»); **bělookъ(jь)* – з **běľ* та **oko* (*укр. білоокий*); **bělogъsъ(jь)* – з **běľ* та **qъsъ* (*укр. біловусий* (Гр I 65) «з білими, світлими вусами», староукраїнське прізвище XVI ст. *Белуєс*); **bělorokъ(jь)* утворене з **běľ* та **roka* (*укр. білорукий* (Гр I 67) «білорукий»); **bělověža* – складанням **běľ* та **věža* (*укр. Біловіж* «назва села»); **Bělovoldъ* – семантика цього раннього антропоніма не зовсім прозора. *Д.-р. Бѣловодъ* утворене складанням основи **běľ* та іменної віддієслівної основи **-voldъ* (**volděti*); **bělovolsъ(jь)* утворене з **běľ* та **volsъ* (*укр. біловолосий* (Гр I 65) «біловолосий»); **bělozorъ(jь)* – складання основ **běľ* та **zor* (*укр. білотор* (Гр I 66) «рослина», *білоторий* (там само) «той, хто має світлі очі»); **bělozqbъ(jь)* – з **běľ* та **zqbъ* (*укр. білозубий* (Гр I 66) «білозубий»); **běľgordъ* *д.-р. Бѣлгород*. Отже, із коренем *біл-* у давнину фіксувалися переважно похідні іменники, дієслова, складні прикметники.

Прасл. **čьrнь* – архаїчне кольоропозначення ще з дослов'янської епохи. Лексема найбагатозначніша з усіх кольороназв, спільнослов'янська й має відповідники в інших мовах: *укр. чорний*, *рос. черный*, *блр. чорны*, *д.-р. чернъ*, *ст.-сл. чрънъ*, *болг. чърн*, *черен*, *схв. црн*, *слвн. črn*, *ч. černu*, *слц. čiernu*, *п. czarnu*, *в. луж. čorny*, *полаб. cárne*, «чорний» // Прасл. **čьrнь* з **čьrxнь*, споріднене з *лит. Kirsna* – назва річки, *д.-прус. kirsnap* «чорний», *д.-інд. krsnas* «чорний» та ін.

(Ф IV 346); *скр. k̥rsnah*, *д.-прус. kirsnan* «чорний», *пор. слов. *čьрънъ* : *ст.-сл. чрънь*, *рос. чёрный* та ін. [133, с. 73].

Розглядаваний номен може походити з *i.-є. *kīrno-*, деякі дослідники підкреслюють імовірність праформи *i.-є. kīrsno-*, *д.-інд. *krsna* – «чорний, темний», *д.-прус. kirsnan*. Відповідно *прасл. *čьрънъ* походить від **kīrsno-* через **čьrxnъ*. Можна вважати, що **kīrsno-* – вторинна словотвірна форма, бо йде нанизування формантів – **s-n-**. Розвинулася з *д.-р. чернь*, *чьрныи* **e > o** після шиплячого, кінцевий **-и > -й**. Давня руськоукраїнська форма *чьрънъ* походить із праслов'янської **čьрънъ*, а вона – із **čьrxnъ* після спрощення **rxn > rn > рн**. Форма **čьrxnъ* утворена від **čьrxъ* із суфіксом **-п -ъ**, походить з індоєвропейської **kirs-*, на слов'янському ґрунті змінилися **k > č** перед голосним переднього ряду. Свистячий **-s-** утрачається тільки у складних сполученнях. Після **r** він зник у **čьrsnъ* (*ст.-сл. чрънь*, *рос. чорний* та ін.), *пор. скр. k̥rsnah*, *д.-прус. kirsnan* [там само, с. 112]. Рефлекс **ьr* засвідчений у мовах: *скр. krsnah* «чорний», *д.-прус. kirsnan*, *слов. *čьрънъ*: *ст.-сл. чрънь*, *рос. черн-* (чѣрен), *серб. црн*, *слов. črn*, *чес. černu* (давнє črny), *п. czarnu* (czern «чорнота») [там само, с. 61]. Суфікс **-ica** з **-īka* жіночого роду, виник через приєднання **-ka* до давнього утворення жіночого роду на **-ī-**: *чръница* «монахиня» поряд із *чръньць* «монах» [там само, с. 291]. Із суфіксом **-ica** функціонували омонімічні утворення: **čьrnica* «шовковиця» (ЕССЯ IV 152), *укр. черниця*, чорниця «ожина» (Гр IV 470).

Давня лексема *чьрnilo* за походженням праслов'янська, калька грецького *melan* «чорний», «чорнило». Пізніше від нього був утворений номен «меланхолія», «сумний настрій, депресія», буквально «чорна жовч». Лексема *чорnilo* спершу мала форму **čьrnidlo > чьрnilo* «те, чим чорнять», утворена від дієслова **čьrniti > чорнити* з суфіксом **-dlo**, вона похідна від прикметника **čьрънъ* «чорний» (ЦЭСРЯ 480); **čьrnidlo* *ст.-сл. чьрnilo* «чорнило», *цсл. чьрnilo*, *чьрnilo*, *чєрnilo* «чорнило, чорна фарба для письма», українське *чорnilo* «чорна фарба, що використовується для фарбування тканин та ін.» (ЕССЯ IV 152).

Від **čьrnavъ(jъ)* утворені: *д.-р., цсл. чьрнѧва* «хвилювання, тривога», «покаяння» (XIV Ср III 1566-1567), *укр. (субстантивоване) чернява* «чернь, натовп людей» (Гр IV 458). Ця форма – прикметник, похідний від **čьрънъ* з суф. **-av-** (ЕССЯ IV 151).

Похідна лексема від прикметника **čьrnъ* з суф. *-adъ* – **čьrn(‘)adъ*, д.-р., цсл. **чърнадь, чрьнадь** «качка особливої породи» (Ср III 1567): *стрѣжаше е гоголемъ на водѣ чаицами на струяхъ, чрьнядьми на вѣтрѣхъ* (XII СПИ 42) (пор.: укр. *черніт* «чорна вовняна пряжа»). Суфіксальне утворення *чернядка, чернетка* означає «плахта чорного кольору» (Гр IV 458).

Від прикметника **čьrnъ* утворилися дієслова **čьrněti, *čьrniti* (ЕССЯ IV 153).

Складанням основ утворені композити:

– **čьrnobyľ, *čьrnobyľ, *čьrnobyľje* від складання основ **čьrnъ* і **byľ, *byľje*: ...и **ѣха** с лововъ **ѿ Чернобыля** в Торцькыи (1193 ЛП 678) (пор.: укр. *рослина чорнобил, чорнобил* (Гр IV 470), *діал. чорнобиль* (там само 458);

– **čьrnogolvъ* від сполучення основ **čьrnъ* і **golva*. Утворення давнє, бо універбація проведена не тільки словотвірно, але й семантично (пор.: *чорноголовий* – прикметник, також назва птаха (там само 471);

– від складання основ **čьrnъ* і **klenъ* – **čьrnoklenъ* (укр. *чорноклен* «чорний клен» (там само);

– від складання основ **čьrnъ* і **kosъ* – **čьrnokosъ* чорнокос, чорнокис (укр. *діал. «дрозд чорний»*). Це болгарсько-українська ізогласа (*болг. чорнокосъ* «дрозд чорний») (ЕССЯ IV 153, 154).

Дериват **čьrnpušъ* походить від прикметника **čьrnъ* з суфіксом *-ушъ*. (пор.: давнє руськоукраїнське *Черныишъ* – власна назва, укр. *чорниш* «чорний хліб (у жебраків)» (Гр IV 470).

Від прикметника **čьrnъ* із суфіксом *-иха/-ихъ* утворене похідне **čьrnиха / *čьrnихъ* (укр. *чорнуха* «зовсім чорна жирна глина», «риба» (там само 472); із суфіксом *-ota* – іменник **čьrnota* (ЕССЯ IV 154, 155); іменник **čьrnъ* (див. укр. *чернь* «чорний колір, чорний одяг», «чорні нитки», «чернь, простий народ») (Гр IV 458).

Мовознавці звертають увагу на відсутність давнього слова зі значенням «чорний» у більшості індоєвропейських мов, очевидно, через табуїстичну заборону (ЕССЯ IV 155–156).

Номен *сірий*, д.-р., цсл. **сѣръ**, походить із прасл. **xoiro-*, споріднені *болг. сер, слов. ser, sera* «сірий, білявий», *п. szary* споріднене *нім. *haira-, д.-ісл. harr* «сірий, сідий» (Ф III 610).

Західнослов'янське $\check{s}=s$ південнослов'янське і рос.: *ц.-слов. сѣръ, слов. sêr, рос. серый*: н. *szary, чes. šery, н.-луж. šery* [133, с. 80].

Сірий – це «колір, утворений від змішування чорного з білим, колір попелу». За походженням форма праслов'янська, з д.-р. *сѣрьи* (зі зміною **ѣ** в **і**). Форма повного прикметника походить від праслов'янської – **sěрь* «сірий, світлий» за допомогою закінчення *-ьи*. Вона ж утворилася з суфіксом *-r-ъ*, що вказував на численність ознаки, названої в корені, корінь **sě-(si-)<*xoi-* (зміна **х** > **š**); **oi** > **ě**), що в слові *саяти* (ЦЭСРЯ 375).

Пізній праслов'янський період відображають пам'ятки старослов'янські. Наприклад, лексеми, утворені від кольороназви білий: *бѣлѣти* (*biliti*): *быша ризы его лыштѣмѣмъ сѣмъ бѣлы сѣло ѣко снѣгъ; не бѣлѣмъ* «небілений»; *бѣлоризъць* «мирянин»: *мол(итва) ... надъ(ъ) бѣлоризъцемъ; бѣлостъ* «білизна, чистота»; *бѣлъ* «білий»: *дѣва мѣжа въ бѣлахъ ризахъ; бѣлѣмъ* (SJStSL 1 158). Інші лексеми для передачі білого кольору: *бѣлѣ* «білий» (там само 144); *срѣмъ* «білий»: *и се конь срѣмъ* (там само 36 155). Близький до білого кольору – номен *блѣдий* та його похідні: *блѣдъ* «блідий»: *и видыхъ; и се конь блѣдъ; блѣдѣти* «бліднути»: *въсѣкъ бо въ болѣзни сы тѣлесньѣ блѣдѣмъ зѣло* (там само 1 116).

Більше зафіксовано номенів, похідних від чорного кольору: *чрнь* *итрокъ пришьдъ(ъ) к нѣмоу* (там само 48 888), синоніми та похідні від них прикметники *чрньмъць* «чернець, відлюдник»: *сѣде чрньсѣць не можеши быти; чрньчѣскъ* «чернечий»: *ѡбразѣ чрньчѣска; чрньчѣство* «чернецтво»: *костѣнтина философа. наречѣнаго въ чрньчѣство именъмъ курила* (там само 889); *чрньноризъць* «чернець, чорноризець, відлюдник»: *чѣтение надъ чрньноризъцемъ; о писмѣнѣхъ чрньноризца хрѣбра; чрньноризъчѣскъ* «чернецький»: *не бо бѣ тѣгда тоу ни слѣда чрньноризъчѣска; чрньноризъскъ* «чернецький»: *правьѣниѣ чрньноризъскааго житиѣ не измѣни; чрньноризъство* «чернецтво» (там само 888); на позначення жіночої статі: *чрньноризница* «черниця» (там само); похідний іменник *чрньнило* «чорна фарба, сажа; чорнила» (там само 887); складний дериват *чрньнопримрѣчѣмъ*: «похмурий» (там само); омонімічні форми *чрньница* «шовковиця»: і *чрньница* їх *славоу* і *чрньница* «черниця»: *аце к'то чрньницѣмъ окрадетъ* (там само).

Отже, праслов'янська мова, виокремившись із індоєвропейської, успадкувала основні кольороназви. Праслов'янські лексеми утворені на основі праіндоєвропейських коренів за допомогою словотворчих засобів, успадкованих із праіндоєвропейської мови та нововиниклих у праслов'янській мові. Рання характер прикладів, поширення в слов'янських мовах (польській, чеській, словацькій, сербохорватській, українській, російській, білоруській) свідчать про давність похідних від основи **bělъ*. Слово *білий* у процесі семантичної еволюції змінює значення на етимологічно похідне (метафоричне), в основі творення його лежить ефект зорового сприймання (сема «саяво»). У спільнослов'янську епоху прикметник означав назву кольору, бо з таким значенням уживається в усіх сучасних слов'янських мовах. Умовно можна вважати його первинним (незважаючи на метафоричність його походження), хронологічні рамки дослідження початковим етапом мають спільнослов'янський (або праслов'янський) період. Із коренем *біл-* у давнину фіксується низка складних прикметників праслов'янського типу. Побутували похідні іменники, дієслова, прикметники від кольороназви *чорний*, відповідні складні деривати. Від кореня **si-/sei-* утворений пізніший прикметник *сѣрый*, подібно до дієслова *сяяти* «блискучий, сяючий». Із праслов'янської форми походить кольорономен *сірий*. Кольороназви в старослов'янських пам'ятках відображають пізній праслов'янський період. Проаналізовані джерела засвідчують низку похідних назв від кольорономенів, складні деривати.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Н. Б. Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
2. Історія української мови. Лексика і фразеологія / [за ред. В. О. Винника]. – К. : Наук. думка, 1983. – 742 с.
3. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1951. – 492 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- Гр** Словарь української мови / Зібр. ред. журн. «Киевская старина». Упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- ЛЗ** Лаврентій Зизаній. Грамматика словенска / Підгот. факсим. видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1980. – 56 с.
- ЛП** Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной л-ры, 1962. – 573 с.

О Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.

СПИ Ироическая пѣснь о походѣ на половцевъ удѣльнаго князя Новгород-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанное стариннымъ русскимъ языкомъ въ походѣ XII столѣтія. – М., 1800. – С. 1–48.

Ср Срезневский И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.

Тимч Історичний словник українського языка / За ред. Є. Тимченка. – Харків-Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.

Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева ; Под ред. Б. А. Ларина. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1–4.

ЦЭСРЯ Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5 000 слов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – К. : Рад. шк., 1989. – 510 с.

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2007. – Вип. 1–33.

SJSISL Slovník jazyka staroslověnského. – Praha : Nakl. CSAV, 1958–1966. – 1 d.; 1967–1973. – 2 d.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2015 р.

УДК 811.161.2'373

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

СИСТЕМА ОДОРАТИВІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОГО ПЕРІОДУ (XI–XIII ст.)

Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Система одоративів давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.).

Статтю присвячено проблемі вивчення системи слів-одоративів української мови давньоруськоукраїнського періоду (XI–XIII ст.). Дослідження історії лексичного складу української мови неможливе без з'ясування історії окремих семантичних груп. Проаналізовано функціонування запахової лексики періоду Київської Русі на матеріалі пам'яток та етимологічних словників.

Ключові слова: запах, одоративна лексика, похідні, корінь, лексема, дериват.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Система одоративов древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.).

Статья посвящена проблеме изучения системы слов-одоративов украинского языка древнерусскоукраинского периода (XI–XIII ст.). Исследование истории лексического состава украинского языка невозможно без выяснения истории отдельных семантических групп. Анализируется функционирование запаховой лексики периода Киевской Руси на материале памятников и этимологических словарей.